

У № 52 не зафіксавана ніводнага слова ў форме роднага склону множнага ліку. Адапаведна прасачыць храналагічную тэндэнцыю ў дадзенай пазіцыі немагчыма.

3.2. Канчаткі меснага склону.

Гэтая форма прадстаўлена ў № 1 «Нашай Нівы» адным словам з *цвёрдай* асновай – канчатак *-ох: аб правах*; двума словамі з асновай на мяккі – канчатак *-ях: на сабраниях*, на *аржаннях*; адным словам з асновай на *г, к, х* – канчатак *-ах: на вацах*.

У № 52 у форме меснага склону множнага ліку ўжыта толькі адно слова, якое мае канчатак *-ах* пасля *цвёрдага* зычнага: *мейсцах*.

У цэлым у адносінах да канчаткаў назойнікаў ніякага роду складана гаварыць пра якую-небудзь тэндэнцыю.

Як паказвае аналіз, у «Нашай Ніве» пры наяўнасці прыкметнай варыянтнасці склонавых канчаткаў у большасці пазіцыі тым не менш вылучаецца пераважаючы спосаб граматычнага афармлення слоўнаў. У асобных выпадках можна канстатаваць і наяўнасць пэўных граматычных тэндэнцый. Даследаванне на шырэйшым храналагічным полі, безумоўна, дасць больш паказальныя вынікі, што можа паспрыяць вырашэнню сённяшніх спірэчных пытанняў адносна напісання склонавых канчаткаў.

В. В. Вайтовіч (Нясвіж)

СУФІКСАЛЬНАЕ ЎТВАРЭННЕ НАЗойНІКАЎ І ПРЫМЕТНІКАЎ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ (НА МАТЭРЫЯЛЕ КАНЦЫЛЯРСКА-СПРАВАВОДЧАЙ ЛЕКСІКІ)

Сярод розных спосабаў паўнення слоўнікавага складу старабеларускай мовы адным з самых эфектыўных і пашыраных з'яўлялася словаўтварэнне, г. зн. утварэнне новых слоў на базе ўжо існуючых у мове словаўтваральных сродкаў. У старабеларускай мове суфіксальнае словаўтварэнне характарызавалася найбольшай разнастайнасцю і прадуктыўнасцю. Гэта тлумачыцца як шырокім наборам (у параўнанні з прэфіксамі) словаўтваральных суфіксаў і іх варыянтаў, так і тым, што з дапамогай суфіксаў актыўна ўтвараліся новыя словы ўсіх часцін мовы, і ўтваральнымі асновамі для іх служылі розныя часціны мовы.

Найбольшай колькасцю сярод суфіксальнаўтвораных адзінак канцылярска-справаводчай лексікі старабеларускай мовы прадстаўлены назойнікі і прыметнікі.

Асабліва прадуктыўным было ўтварэнне назойнікаў з адцігненым значэннем ад пераходных дзеясловаў незакончанага трывання. Часта словаўтваральным сродкам выступаў суфікс *-нь- (е)*: *актыковаanye (актыковаanye, актыковане), вписывanye (вписывanye), вписыванье, выписывanye, дописывanye, записывanye, записыванье, кытовывanye, нотывanye, подписывanye, подписыванье, списывanye* і інш. Аналагічныя назойнікі ўтвараліся і пры дапамозе

суфікса *-ень- (е)*. Напрыклад, субстантыў *клееные* ўжываўся са значэннем 'дзеянне па дзеяслову *клеить*'; *папиру до протоколу купили либру доброе асм. осмнадцать; чорное на клееные папиру либру асм. няць* (ІЮМ, I, 22, 1679). З дапамогай суфікса *-ень- (е)* утвараліся назойнікі: *замкненье, занесенье, прележенье, утверженье (утверженье, утверженье, утверженье)* і інш. Аддзяслонныя назойнікі з асновай на *-н-* у пісьмовых помніках перадаваліся парознаму: на *-ние, -нье, -не* і *-ние*. Некаторыя субстантывы мелі характэрнае для старабеларускай мовы падаўжэнне зычнага: *актыване, дописыванье, утверженье*.

Вылікаючы шкаваць аднакарэнныя пары дзеяслоў – назойнік, якія абазначаюць адпаведна 'дзеянне – адцігненне дзеяння'. Напрыклад, па дадзеных «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы», дзеяслоў *актыковаць (актыковати, актыковати)* меў значэнне 'уносіць дакумент у актыўную кнігу' (I, 93), назойнік *актываць (активация)* ужываўся са значэннем 'завясненне дакумента ў актыўную кнігу' (I, 92). М. С. Васілеўскі лічыць, што члены падобных пар знаходзяцца ў становішчы ўзаемнай матывацыі, таму цяжка вызначыць, што тут першаснае [3, с. 31]. А. М. Булыка вытворнымі лічыць назойнікі [2, с. 238]. Мы далучаемся да меркавання, што вытворнай асновай з'яўляецца тая, якая выражае не характэрнае для пэўнай часціны мовы значэнне, да якой адносіцца дадзенае слова (СРЯ 1989, 303). Таму вытворнымі ў падобных парах з'яўляюцца назойнікі.

Шмат назойнікаў канцылярска-справаводчай лексікі было ўтворана пры дапамозе суфіксаў з элементам *-к-*. Як лічыць П. Вярхоў, «сучасны элемент *-к-*, што ўваходзіць да складу суфіксаў славянскай моў, унаследваны ад індаеўрапейскай эпохі. Ён з'яўляецца вынікам даўняга самастойнага суфікса **ko*, які служыў у славянскіх мовах, таксама і ў індаеўрапейскіх, у якасці пашыральніка першасных асноў» [5, с. 12].

Суфіксы з элементам *-к-* з'яўляліся мадыфікацыйнымі афіксамі, якія відавмянялі (мадыфікавалі) семантыку ўтваральнага слова. Як паказвае кантэкст, вытворныя лексемы з суфіксам *-к-* былі пазбаўленыя якога-небудзь суб'ектыўна-эмацыянальнага значэння і служылі найменнямі прадметаў, аб'ектаўна малых па памерах. Напрыклад, *каліта (калита, колита)* – *калітка (калітка): зъгнула мьне на тот час колита, у которой згинуть листъ на мечанина витейского Аноаса Иселва* (ІЮМ, XXXII, 181, 1578); *калітку у лана Озаринского купили гафтованую, дали золот. девять* (ІЮМ, I, 247, 1682); *папера – папера: въ писанью листовъ на паперу перомъ формы не маемъ* (АВК, VIII, 445, 1588); *зрощей не ведаю колко, въ паперце даць ми отезье* (ІЮМ, IX, 304, 1637); *цедула (цадула, цидула, чыдыла, цедула), цедулка: Тую цедулу е. м. Вилнйскій при листе своемъ прислать* (АЗР, III, 238, 1578); *есть ли бы мельъ он на то него іаки квітчонокъ або цедулку* (ІЮМ, XXXII, 35, 1578).

Суфікс *-окъ-* выконваў таксама функцыю памяншальнасці. З дапамогай яго ўтвараліся як асабовыя, так і неасабовыя назойнікі. Па дадзеных ГСБМ (IX, 131) лексема *дыакъ (дыакъ, дякъ)*

мела два значенні: 'пісар, грамацей' і 'псаломшчык'. Вытворная лексема *дьячокъ* суадносілася з першым значэннем лексем *дьякъ (дьякъ, дякъ): Которыхъ людей князь Федоръ Федоровичъ Соколинскій мастъ князю Ивану Вяземскому къ праву поставити... Ушка, Нечая, Воронца, Кортыца дьячка (КСД, 243)*. Ад лексем *капитъ* утварыўся назоўнік *капитокъ*, які меў значэнне памяншальнасьці: *папиру на капити сотишомъ и бирчымъ покаморнымъ купити асм. за шестъ (ИЮМ, I, 18, 1679)*. У сваю чаргу лексема *капитокъ* з'яўлялася ўтваральнай асновай лексем *капиточекъ*: «Шырокае выкарыстанне суфіксаў з асноўным элементам -к- для ўтварэння назоўнікаў, якія абазначаюць асобу і неасобу, на ўсім развіцці беларускай мовы сведчыць пра ўстойлівасць і нацыянальнае самабытнасць яе словаўтваральнай сістэмы» [4, с. 19].

Вышэй адзначаныя суфіксы не заўсёды выконвалі функцыю памяншальнасці. Іншы раз яны выступалі ў ролі мутацыйных афіксаў, г. зн. у спалучэнні з утваральнай асновай фарміравалі новае лексічнае значэнне. Напрыклад, лексема *подпись (подписъ)* ужывалася ў старабеларускай мове са значэннем 'подпіс для пашварджэння, пасведчання чаго-н.': *Я далъ ему мой листъ, зъ моею печатью, съ подписомъ руки моее (АСД, I, 4, 1497)*. Вытворная лексема *подписокъ* з'яўлялася асабовым назоўнікам і мела значэнне 'пісарчук, памочнік пісара': *писаръ можетъ подпистька... при собе мети (Ст. 1566, 44 б)*.

Найбольшай прадуктыўнасцю пры ўтварэнні асабовых назоўнікаў канцелярска-справаводчай лексікі вызначаўся суфікс *-аръ-*, які далучаўся да асноў як назоўнікаў, так і дзеясловаў. Ад неасабовага назоўніка *лечать* утварыўся асабовы назоўнік *печатаръ (печатарь, печатаръ, лечеторъ)* са значэннем 'асоба, якая пашварджала дакумент сваёй пячаткай': *Шасный Углицъ печатаръ сего листу устне проишый отъ особ в сем листе описаных, при печати своей руку свою подписал (АВК, XXXI, 137, 1593)*. Ад дзеяслова *писать* быў утвораны асабовы назоўнік *писаръ (писарь): при томъ былъ писаръ господарский пинъ Федко Светоша (КСД, 9, 1510)*. Гэта група дапоўнілася і некаторымі асабовымі і неасабовымі запазычанымі назоўнікамі на *-аръ-*. Напрыклад, *секретаръ 'сакратар' < ст. п. sekretarъ < с. лац. sekretarius, шкритторъ 'пісар' < ст. п. skriptor < < лац. scriitor [2, с. 60], инвентаръ (инвентарь) 'спіс, рээстр' < ст. п. inventarъ < лац. inventarium [2, с. 56], казамаръ (казямарь, коломаръ) 'чарнільніца' < ст. п. kalamarъ < лац. calamaris [2, с. 59]*. Пры гэтым у запазычаных словах назіралася рэгрэсіўная дыстантная дысіміляцыя, дзе ў розных складах аказваўся гук [р], у выніку чаго першы [р] змяняўся ў [л]: *секретаръ - секлетаръ*.

Лексем *з суфіксам -ств-* абазначалі від дзейнасці асоб, іх розныя пасады. Сярод іх: *канцлерство* са значэннем 'пасада канцлера': *старыхъ владовъ воеводства троцкогъ и иныхъ воеводъ и капиталияновъ и канцлерства... ничимъ не вмениаем (Ст. 1529 - Ф, 33); писарство (писарское) милоство, абы писарство пол[ь]ное было злецоно родичу панства тотушнеше (КПД, 371, 1565)*.

Адным з самых прадуктыўных сродкаў утварэння ў старабеларускай мове быў суфікс *-ы(-ый)*. Пры дапамозе яго ад асноў назоўнікаў, якія абазначалі розныя дакументы або іх часткі, утварыліся такія прыметнікі канцелярска-справаводчай лексікі, як *заветъ - заветный, запись - записный, орыгиналь (орыгиналь), оригинал - оригиналь) - оригинальный (орыгиналь), орыгиналь, орипера - ориперный, позовъ - позовный, позывъ - позывный, поларкуиць - поларкуиный, попись - пописный, универсалъ (универсалъ, универсалъ, универсалъ) - универсальный (универсальный) і інш. Пры ўтварэнні прыметнікаў з дапамогай адзначанага суфікса ад асноў назоўнікаў на заднеязычны гук назіралася чаргаванне. Напрыклад, *автентичъ - автентичный (автентичный): листъ автентичный съ печатью и подписомъ руки ясновельможного его милости пана воеводы Бельского показывалъ (АВК, II, 63, 1632)*. У вытворных прыметнікаў, утвораных ад асноў запазычаных назоўнікаў на *-ия(-ья)*, перад суфіксам *-ы(-ый)* на пісьме перадаваўся гук [й]. Напрыклад, *апеляцейный: князь Кобылинскій... покладать декретъ суду кзотского Ковенского апеляцыйный подь датую року тисеча шестсотого (АСД, VIII, 170, 1601); асекурацыйный: ихъ милость отцове базиляне асекурацыйный листъ обликъ ... его милости пана Цитринскому вернуть повинны будуть (АВК, XV, 525, 1686); атестацыйный (аттестацийный): мещане его кор. Мласти места Витебского ... покладали листъ свой атестацыйный (ИЮМ, XXI, 426, 1625); инпромисыйный (инпромисыйный, инпромисыйный, инпромисыйный): на то даю томъ мой квит инпромисыйный под мою печатью и с подписомъ руки моее (АВК, XXXII, 315, 1596), квитацийный (квитацийный): і інш.**

Шматлікую і прадуктыўную групу складалі прыметнікі на *-ск(-ск-ый)*, якія ўтвараліся ад назваў асоб па іх грамадскаму, сямейнаму становішчу і іншых прыметах. Такія прыметнікі звычайна мелі значэнне 'належаць або ўласцівы, характэрны таму, хто абазначаны ўтвараючай асновай'. Напрыклад, *писарский (писарский): тольъ квитъ отъ писара приняшии, паперей мене соромитиль, не хотячи на квитъ писарски ехатъ (АВК, XXI, 282, 1558); подканцлерский: у того привелею короля его милости печать меньшая подканцлерская привелоиона и подпись руки его корольское милости (АВК, XIII, 63, 1540)*. Ад асноў на ётавы зычны былі ўтвораны прыметнікі з суфіксам *-ейск(-ыйск)*: *канцлярыскій (канцлярейский, канцлярейский, канцлярейский, канцлярейский), тежъ о уставу за листы канцлерыские, листъ 53 (КПД, 96, 1551); канцлярыскій (канцлерийский, канцлярейский, канцлярейский): книги канцлярыские отворитъ розказали (АВК, XII, 66, 1593)*.

З дапамогай суфіксаў *-овъ(-евъ)* утвараліся прыналежныя прыметнікі. Адзначаныя суфіксы далучаліся да асноў назоўнікаў мужчынскага роду на зычны: *канцлеръ - канцлеровъ (канцлеровъ): ады подпись руки пана канцлеровъ (Ст. 1566, 4 б); писаръ (писарь) - писаровъ (писаревъ): я первой опытывалъ светковъ писаревыхъ подь суменемъ ихъ (АВК, XVII, 395, 1541); подписокъ - подписиковый: оный Грышко Погаральский и сам то признал, же то все он*

с термینی подлісковий выкрутил и мовить – каждый дей себе добра хочет (АВК, XXXVI, 288, 1582); секретарь (секретарь) – секретарей (секретаревей): на той другой копє чинить опыт через подданного его милости пана секретарного войта Остролецкого (АКС, 243, 1617).

Да гэтаі групы не належаш прыметнікі жаночага роду, якія ва ўсіх склонах ужываліся ў поўнай форме: *всєводной Виленской, канцлеровой нашой... жєсловали вси зєманє Генєзскій (АСД, I, 9, 1522); єє милость пани писарова съ єє милостью Анной Видюю описали се добровольнымъ листомъ (АВК, XV, 20, 1645)*. Такія прыметнікі выступалі ў ролі назоўнікаў і звычайна абазначалі асобу жаночага полу (звычайна жонку або дачку) у адпаведнасці са значэннем утвараючай асновы.

З дапамогай суфікса *-овъ* утвараліся прыметнікі і ад несабовых назоўнікаў: *актъ – актывый: предъ нами бурмистрами, райцами, лєавікамі... панъ Томаш Сєлнъ, подстароста и лєавойтъ Кричевскій и Олуцицкій державца, листъ отъ е. м. пана... писаный до актывыхъ книгъ Майдєбурскыхъ Кричевскихъ подать (АЗР, V, 120, 1669); аркушь – аркушовый: за увязованье тыхъ же реєстровъ двухъ аркушовыхъ а третьєго польскаго интродигатору Ивану заплатили (ИЮМ, I, 19, 1679); декретъ (дикретъ, фєкєтъ, фєкєт) – декретовый: ...и его милость панъ Александръ... екстрактъ съ книгъ кєродскихъ ку актыкованью до книгъ кєродскихъ... подани (АВК, IV, 13, 1665); клєйтъ (глєйтъ, кєвєйтъ, клєйтъ) – клєйтовый: тотъ листъ нашъ клєйтовый емо колоньтєю выдать есмо велєли (КЛС, 31, 1596); контрактъ – контрактовый: Пани Швєйковская тотъ листъ записъ свой заставный контрактовый... приняла (АВК, XV, 3, 1637); папєрь (папєрь – папєровый: вєказовалъ тежє... листъ господьскій папєровый (АВК, XVII, 56, 1539) і інш..*

Малапрадуктыўным было ўтварэнне прыметнікаў ад дзеясловаў з дапамогай наступных суфіксаў:

-лын-(ый): *вломнальный (упомнальный, напоминальный, припомнальный): зложена року справедливости водле листов вломнальных ни вкого просити есмо не мєли (АВК, XXXVI, 8, 1582); докончальный: листъ свой докончальный водлугъ тоє умовы нашеє съ тобою... надъ дать (КЛД, 12, 1538); єднальный (зєднальный): естлибъ онъ того лѣту своего зєднального килъ подирати хотєль (АВК, XVII, 400, 1555); мєняльный: Тотъ Иванъ и листъ пана Богумовъ мєняльный на тотъ дворєцъ Стецковскій передъ нами вєказывалъ (РПШ, 197, XVI ст.); опєкальный: онъ... онъй листъ опєкальный у себє галудєть (КВС, 602 б, 1552);*

-и-(ий): *выдєльчый: я Григорєй Тризна... панєй Ядєвизє Яновне Ковальского въ именовъ вышєй поменєномъ Деревєнскомъ... три части єй належєщие... въ моцъ и въ держанье спокойное єє есьми подать, для чого и сєй листъ мой выдєльчый дать (АВК, XIV, 347, 1586); выжєжчый (поезджый): тые зєманє и мєщєнє... копи, было рогатое и перогатое, ...листы купъчє, дєлчє, выжєжчє, ревизорские квитєцє, записы... ово згола все до центру выбравивы, село*

наше Плотинское до центу вытєлєли (АВК, XXXIV, 159, 1660); дєльчый: *листъ на то дєльчый маю (КСД, 669, 1511); заводчый (завозчый): листъ заводчый, въ котормъ мєновите границы того кєрунту описаны суть, передъ нами показывалъ (АЗР, III, 302, 1586); закупчый (закупчый): листы на тоє именьє... купъчє и закупъчє тые вси матысь пдъвєзалє отдєти (КВС, 507 б, 1552); заруччый: Писарю... за листъ заруччый о здоровье и опєсє права чотыри ерошы (АЗР, XXX, 68, 1555); купчый (купчый): *слуга владєчичинъ Янко и листъ купчый передъ нами вєказалъ тогожє Пахома, што владька у него тотъ садъ купилъ (АЗР, I, 173, 1497); отпраивчый (отправчый): за листы увязжєми и отпраивчєми, от суду кєродского Мєнского выданнымъ пану Сємєну... будучи посланным, ездилє есмо на отпраивку... до именья его (АВК, XXXIV, 365, 1582).**

Такім чынам, можна адзначыць, што ў старабеларускай мове XIV – XVII стст. сфармавалася даволі разгалінаваная сїстэма суфіксальнага ўтварэння канцэлярыска-справаводчых намінацый, аднак гїстарычны лёс гэтага спосабу словаўтварэння на беларускай глєбє быў неаднолькавым.

Скароччєннє

АВК – *Акты, издаваемые Виленской архиеографической комиссией для разбора древних актов*, – Т. I–XXXIX. – Вильна, 1865–1915;

АЗР – *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые археографическою комиссией*. Т. I–V. – СПб., 1846–1853;

АСД – *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси*. – Вильна, 1867–1890. – Т. I–XI;

ГСБМ – *Гістарычныя слоўнікі белар. мовы*. – Мінск, 1982–2006. – Вып. I–26; **ИЮМ** – *Ист.-юридич. материалы, извлечённые из архивных книг губерний Вишневской и Мозельской*. Вып. I–XXXII. – Витебск, 1871–1906;

КВС – *Книга Виленскага замкавага суда 1552 г.* КЛС – *Книга канцлера Льва Сапєги 1596 – 1598 гг.*; **Рукатис ЦДАСА**. – Ф. 389. – Кн. 286;

КСД – *Литовская метрика: Книги судебных дел // РИБ*. – Слб., 1903. – Т. XX; **РПШ** – *Ревизия пуц и переходов звериных в бывшем Великом княжестве Литовском*. – Вильна, 1867;

СРЯ – *Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой*. – М., 1989; **Ст. 1566** – *Статут Вяликага княства Літоўскага 1566 г.*; **Рукатис Дзєржэўнї публїчнай б-кі імя М. Я. Салтыкова-Шчєдрьина. – Ф. II. 34.**

Літаратура

1. Булахаў, М. Г. Словаўтварэнне прыметнікаў у старабеларускай мове / М. Г. Булахаў // *Працы Інст. Мовазнава АН БССР*. – 1960. – Вып. 7. – С. 139–158.
2. Булыка, А. М. *Лєксычныя запавязаннї ў беларускай мове XIV–XVII стст.* / А. М. Булыка. – Мінск, 1980.
3. Васілеўскі, М. С. *Дзеясловнае словаўтварэнне: Адыменьныя суфіксальныя лексемы / М. С. Васілеўскі*. – Мінск, 1985.
4. Вархоў, П. В. *Назоўнікі на -ар (-яр) у беларускай мове / П. В. Вархоў*. – Мінск, 1970.
5. Вархоў, П. В. *Суфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў у беларускай мове XV – XX стст.* Суфіксы: *-нїк-, -овік-, -нїк-, -ак-, (-як-,) -чак-, -няк-, -ак-а (-як-а), -ач-, (-яч-,) -ыс...* к. ф. п. / П. В. Вархоў. – Мінск, 1970 [а].